

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

СКОПСКО КАЛЕ

Драги Митревски

Оваа пубилкација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

Издавач
Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот
проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс

Уредник
Кате Антевска

Автор
проф. д-р Драги Митревски

Лектура
Александар Јорданоски

Фотографии
проф. д-р Драги Митревски

Графички дизајн
ПРИНТ ПРОЕКТ

Печати
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж
500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

940:72(497.711)"653"

MITREVSKI, Dragi
Skopje fortress / Dragi Mitrevski ; [translation from Macedonian
Dance Ristovska Kostadinova ; photos Dragi Mitrevski]. - Skopje :
Cultural Heritage Protection Office, 2015. - 40 стр. : илустр. ; 25 см

Библиографија: стр. [44]

ISBN 978-608-4549-18-5

а) Културно историски споменици - Тврдини - Скопје - Среден век б)
Скопско кале
COBISS.MK-ID 99471882

*Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија*

СКОПСКО КАЛЕ

Драги Митревски

Скопје 2016

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Во текот на изминатите 4.5 милиони години од создавањето на Земјината топка, предокот на денешниот човек, „умниот човек - Homo sapiens“, појавувајќи се пред околу 150.000 години на африканскиот континент, бргу се населил низ териториите на Блискиот Исток, Азија и Европа.

Неговата културна еволуција ја следиме и во Република Македонија. Движејќи се низ предиториските епохи на *каменот*, *бронзата* и *железото*, потоа низ историските епохи на *антиката* и *средниот век*, запознавајќи и користејќи ги природните ресурси, човечкиот род на почвата на Република Македонија, ги создал цивилизациите: величествените кралства Агријанија, Пајонија, Пелагонија, Линкестиди, Македонија, кнежевствата Девриоп, Десаретија и Пенестија; Потоа, моќниот цивилизациски печат на Римското Царство, Византија и средновековните држави.

Сето ова огромно културно и природно наследство на Република Македонија беше предмет на капиталниот Проект на Владата на Република Македонија *Публикации за најзначајните вредности од областа на културното и природното наследство*, што го реализираше Управата за заштита на културното наследство. Создадени се 130 монографии за археолошкото наследство, сакралното наследство, за ризниците на црквите и манастирите во Македонија и за природното наследство.

Како што и самото име кажува, Македонија, високата, горска земја во срцето на Балканскиот Полуостров, избраздена со длабоките долини на Вардар со притоците, Дрим, со синозелените езерски води на Охрид, Преспа и Дојран, со гордо исправените цинови Кожув, Шар Планина, Кораб и Јабланица, Селчка Планина и другите планински венци, денес ви открива сто и триесет факели на сопственото, но и светското културно и природно наследство, во аманет да ги зачуваме, мудро да го користиме и предадеме на идните поколенија на македонскиот пат кон вечноста.

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

СКОПСКО КАЛЕ

Скопската тврдина или Скопско Кале доминира над самиот центар на модерно Скопје, поточно, над денешната Стара скопска чаршија на исток и коритото на Вардар на запад. Локалитетот е позициониран на јужниот крај од долгиот грбен од седиментен песочник што се протега во правец север-југ, долж источниот брег на Вардар.

Според пишаните историски извори, потврдени со резултатите од досегашните археолошки истражувања, тој простор ја поврзува речиси целата културна и политичка историја на Скопје и Скопско.

Панорамска фотографија на Кале

Во неколку наврати на Скопската тврдина биле вршени поедини, главно, сондажни археолошки ископувања од контролен или т.н. заштитен карактер (1953, 1954, 1967, 1980 год.). Сепак, најголемиот број наоди и податоци за нејзино вреднување се откриени со систематските ископувања од 2007 до 2012 година. Со нив е истражена околу 90% од целата површина на тврдината.

Во оригиналната морфологија на внатрешниот простор на тврдината доминира долгиот срт што се протегал долж речиси целиот локалитет по средината, од север кон југ. Падините кон исток и запад, иако биле прилично стрмни, сепак интензивно биле користени, особено оние што се ширеле кон исток. За подигање на различни градби од различни населби на истиот простор, теренот трпел постојано нивелирање, поточно, рамнења или насипувања, со што биле постојано создавани нови хоризонтални основи за повисоките населбински нивоа.

На тој начин бил создаден комплексен археолошки локалитет со сложена стратиграфија формирана од милениумските таложенија на културни остатоци во рамките на вкупно 10 различни населби. Сите тие населби имаат свои посебни културни обележја, врзувајќи се за различни периоди и различни урбанизации. Притоа, во зависност од различни фактори, секоја населба била повеќепати обновувана. Во таа смисла, се издвојуваат следните населби, како одделни фази на употреба на просторот на Скопската тврдина:

- **КАЛЕ I** - Рана енеолитска населба од крајот на V милениум пред Христа
- **КАЛЕ II** - Рана бронзенодопска населба од втората половина на III милениум пред Христа
- **КАЛЕ III** - Средна бронзенодопска населба од околу средината на II милениум пред Христа
- **КАЛЕ IV** - Населба од преодниот период од бронзено во железно време, од XII - X век пред Христа
- **КАЛЕ V** - Раноантички активности на Скопското Кале, од V-IV век пред Христа
- **КАЛЕ VI** - Првото средновековно утврдување, од X-XIII век со 2 фази:
 - Фаза VIA - Самоилова фаза (X-XI век)
 - Фаза VIB - комненска фаза (XII-XIII век)
- **КАЛЕ VII** - Средновековно Скопје под српска управа XIII-XIV век (1282-1392)
- **КАЛЕ VIII** - Скопската тврдина во раното османлиско време XV-XVII век со 2 фази:
 - Фаза VIIIA - од 1392 до големиот земјотрес 1555 год.
 - Фаза VIIIB - од 1555 до Пиколомини 1689 год.
- **КАЛЕ IX** - Скопската тврдина во доцното османлиско време XVIII-XIX век (1700-1860)
- **КАЛЕ X** - Скопската тврдина во XX век до земјотресот 1963 година

СКОПСКО КАЛЕ

ГЕНЕРАЛЕН ПЛАН

Основа на остатоците од различни населби на Кале

Генералната стратиграфија покажува дека просторот на Скопската тврдина - Кале бил во употреба од V милениум пред Христа до ден денешен. Сепак, не се работи за континуирана, туку за употреба со одделни покуси или подолги хијатуси или со периоди од кои не се откриени културни слоеви или какви било други наоди. Во таа смисла, евидентен е недостатокот на слоеви од железното време, како и празнината во текот на речиси целата антика и рановизантискиот период, поточно, во времето од III век пред Христа до X век по Христа.

Во натамошниот текст ќе се задржиме на најзначајните карактеристики и наоди што ги определуваат секоја од десетте населби што суштествувале на просторот на Скопската тврдина.

КАЛЕ I (ВТОРА ПОЛОВИНА НА V МИЛЕНИУМ ПРЕД ХРИСТА)

Остатоците од најстарата населба се откриваат насекаде на Скопското Кале, вкопани во археолошката здравица од песоклива глина. Од нејзината организација евидентно е дека се развивала хоризонтално, користејќи ги сите површини со дебел глинен слој, кој бил погоден за вкопување различни градежни структури.

Остатоци од енеолитските куќи 3 и 4, вкопани во глинената здравица

Од таа населба се откриени вкупно 13 куќи, но поради различни оштетувања ниту една од нив не е во целост зачувана и истражена. Повеќето куќи се откриени во северниот дел од локалитетот, надвор од средновековниот монументален бедем, како и во самиот североисточен агол на тврдина.

Поглед на остатоците од енеолитски куќи на север од средновековниот бедем

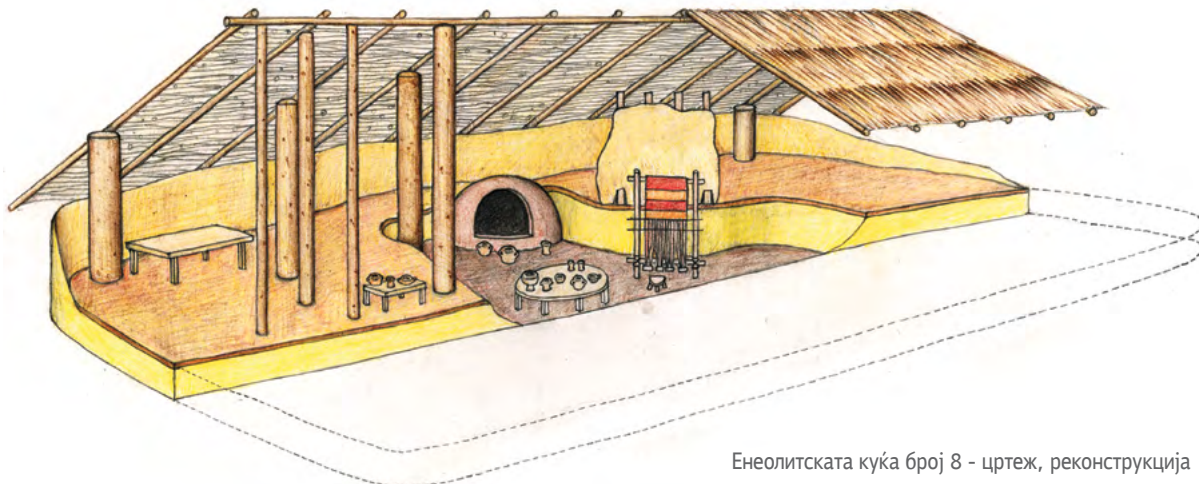
Се работи за куќи полуземјенки, вкопани во глиневата здравица до различен степен, најчесто со две внатрешни простории, организирани на неправилна најчесто елипсовидна основа. Инвентарот во нив, како движниот така и недвижниот, сведочи за стандардните активности во домот, при што редовна појава е куќното огниште, како и ткајачкиот вертикален разбој. Најјасна ситуација имаме во куќата број 8, која е откриена 8 метри под модерната површина на земјата. Куќата била обновувана трипати, а сите појави и движни наоди од најстарата фаза се откриени во изворна положба. Само во централната просторија околу огништето се откриени стотина различни предмети како дел од куќен инвентар.

Енеолитската куќа број 8 - теренска фотографија

Покрај куќите за живеење, во најстарата населба се откриени и низа други објекти, најчесто складишни или култни јами, организирани во посебни градби во рамките на т.н. култно-складишен комплекс. Јамите се во различна форма, различно вкопани во глиневата здравица, а намената им е секогаш за складирање на различни видови храна. Исклучок меѓу нив се две јами кои според својата форма и содржина се определени како култни јами. Во нив се откриени наоди кои несомнено преставуваат остатоци од одредени култно-ритуални дејствија (животински коски, скулптурки, минијатурни сатчиња, сад - ритон, керамички реципиент - олтар и сл.).

Култно-складишниот комплекс е јасно издвоен од делот на населбата со станбени објекти. Позициониран е во спротивниот, југоисточен агол на Калето како посебена организациона целина, што укажува на планско користење на населбинскиот простор и постоење еден вид централна економија.

Енеолитската куќа број 8 - цртеж, реконструкција

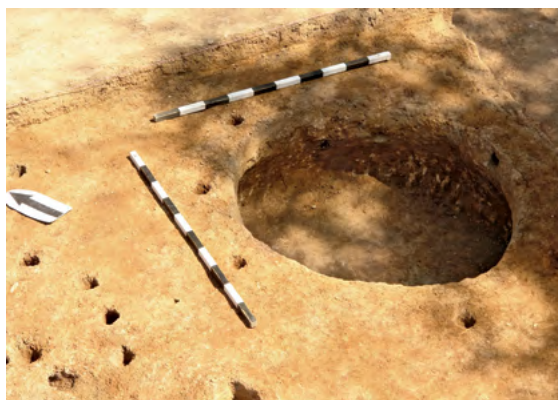

Дел од инвентарот на куќите 8 од Кале I

Бројните движни наоди од најстарата населба зборуваат за специфична локална појава, во која сè уште се присутни низа елементи од самиот крај на централнобалканскиот неолит или од т.н. винчанско-плочничка култура. Сепак, сите тие појави се откриваат во нов, енеолитски контекст заедно со елементи карактеристични за раната енеолитската култура на исток, главно, по долината на Струма, од крајот на V милениум пред Христа. Таквата компилација му дава посебена вредност и специфични белези на најстарата населба на Кале, која засега е најдобрата илустрација за почетоците на енеолитот не само во Скопско туку и целиот централен Балкан.

Поглед на дел од т.н. култно-складиштен комплекс од Кале 1

Култната јама 1 во т.н. култно-складиштен комплекс од Кале 1

Дел од вотивните дарови откриени во култната јама 1

Дел од керамичните наоди од Кале I

Дел од наодите на теракотни скулптурки од Кале I

КАЛЕ II (ВТОРА ПОЛОВИНА НА III МИЛЕНИУМ ПРЕД ХРИСТА)

Втората населба или Кале II била организирана врз остатоците од претходната, но на значително помал простор, главно, на северната половина на локалитетот. Преставува сосема нова населба со сосема нов тип станбена архитектура или со куќи - надземни објекти, градени на издолжена правоаголна основа, неретко со апсидално решена челна страна.

Куќите имале скелетна конструкција од дрвени колци, носачи на покривот од органски материјали. Подовите биле од набиена земја со огниште како редовен недвижен инвентар во внатрешноста. Најдобар пример за тоа е Куќата 1 од таа населба.

Надвор од куќите често се среќаваат други отворени огништа и печки - фурни, како што биле откриени во североисточниот агол на тврдината или непосредно на север од Куќата 1. Сите појави од втората населба се откриени во рамките на вкупно пет последователни слоеви или обновувања.

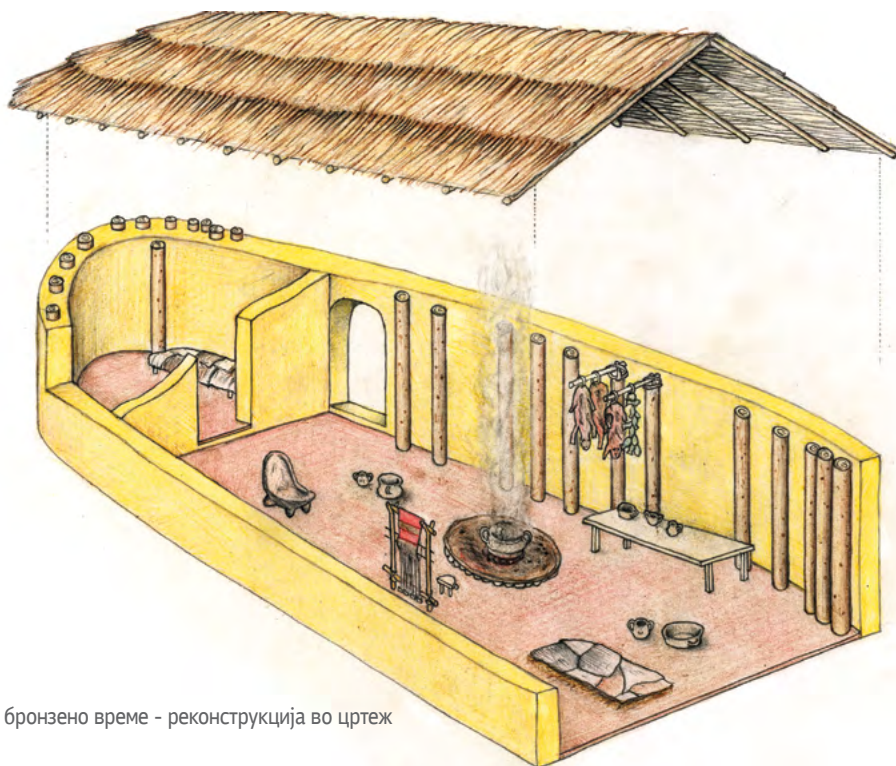

Кука 1 од Раното бронзено време - теренска ситуација

Културниот инвентар во слоевите од втората населба зборува за форми карактеристични за раното бронзено време, пред сè, во скопско-кумановскиот регион, но и за поврзаноста со повардарскиот круг наоѓалишта, поточно, со раните бронзендопски населби од типот *телови* во долновардарскиот регион. Сето тоа ја датира втората населба на Кале во текот на вековите од втората половина на III милениум пред Христа.

Огворени огништа, непосредно на север од рано бронзендопската кука 1

Кука 1 од Раното бронзено време - реконструкција во цртеж

Избор на керамични наоди од ранобронзенодопската населба на Кале

КАЛЕ III (ПРВА ПОЛОВИНА НА II МИЛЕНИУМ ПРЕД ХРИСТА)

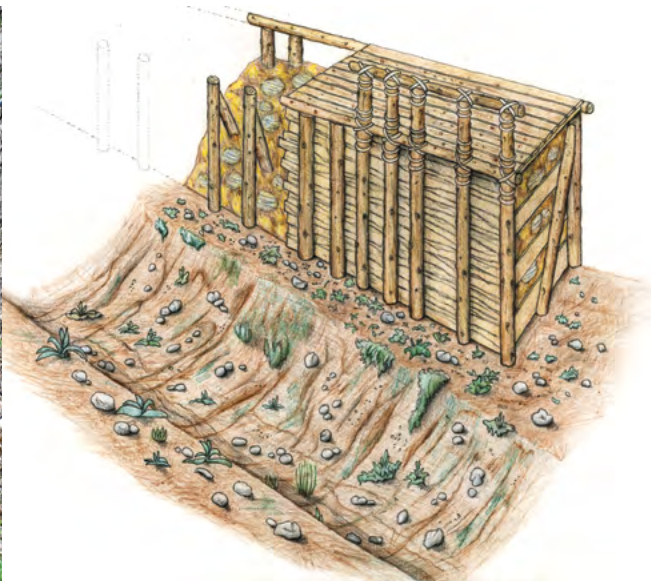
Третата населба или Кале III е позиционирана на истиот, но на уште поограничен простор во однос на претходната населба, односно само на највисоките делови од северната половина на Калето. Поради тоа, нејзините слоеви се јавуваат на мала длабочина, што значи во голема мера оштетени или целосно уништени со помладите нивелации и градежни интервенции на тој простор. Сепак, долж североисточната периферија на таа населба, се откриени делови од оградниот бедем со заштитен ров, наместа доволно зачувани за да може да се следи во должина од околу 100-ина метри. Засага тоа е единствениот пример на праисториски бедем од тој тип, не само во Македонија туку и на територијата од целиот централен Балкан.

Северна партија од земјениот бедем од Средното бронзено доба, во пресек

Се работи за остатоци од јадрото на бедем граден од покрупни камења од лапорец и набиена глина, врамени во дрвена скелетна конструкција.

Населбинските слоеви поврзани за бедемот се откриваат од неговата внатрешната страна, но, за жал, се зачувани само во крајните северни делови од населбата, поточно, на многу мал дел од теренот. На тој простор јасно се евидентирани најмалку три културни слоеви што се позиционирани непосредно над петте слоја од претходната населба од раното бронзено време.

Дел од земјениот бедем од средното бронзено доба, а-источниот дел од бедемот, б-реконструкција во цртеж

Археолошкиот материјал од третата населба мошне силно упатува на средното бронзено време. Откриени се, главно, керамички наоди познати на поширокото централно балканско подрачје или на територијата од јужна Морава, преку Кумановско, долж целата долина на Вардар. Се датираат, главно, во првата половина на II милениум пред Христа.

КАЛЕ IV (КРАЈ НА II И ПОЧЕТОК НА I МИЛЕНИУМ ПРЕД ХРИСТА)

Четвртата населба на Кале била подигната по извесен период откако била срушена претходната, и тоа, главно, на источните падини од теренот. Остатоците од стариот бронзендопски бедем биле изнивелирани, заштитниот ров исполнет со земја, а врз нив се ширеле куќите од новата населба. Таа била поголема од претходната населба и се простирала, главно, на целата северна и источна страна на локалитетот.

Откриени се вкупно четири куќи со различен степен на зачуваност. Биле градени на стандарден праисториски начин со дрвена скелетна конструкција облепена со кал, покрив од органски материјал и подови од набиена земја премачкана со глинен слој. Дупките од носечките колци затвораат правоаголна основа, чија една страна можела да биде апсидално решена.

Западен дел од Куќата 2 од Кале IV или од преодниот период
(од крајот на бронзеното и почетокот на железното време)

Јужен дел од Куќата 4 од преодниот период

Најдобра илустрација за тоа е Куќата 2 од таа населба, чија западна половина е добро зачувана, со подно ниво и куќен инвентар во изворна положба. Слична е ситуацијата и со Куќата 4, каде е добро зачувана нејзината јужна половина со калотна печка до надворешниот сид. Куќите биле најмалку по трипати обновувани, формирајќи така три културни слоеви.

Поедини големи садови со складиштен и огнишен карактер, дел од движниот инвентар во куќите од преодниот период

Поедини карактеристични форми керамика од преодниот период

Во инвентарот на куќите и слоевите од четвртата населба се среќаваат вообичаени огнишни, трпезни и складишни садови и ситен инвентар карактеристични за локалната доцна бронзенодопска култура, најдобро познати од т.н. *повардарска* или *уланци* група. Од друга страна, присутни се и одделни форми кои ќе се развиваат низ следните векови на раното железно време во Македонија. Притоа, за посебно издвојување е една сликана амфора која претставува засега единствениот субмикенски-протогеометриски увоз во внатрешноста на Балканот. Сето тоа ја датира четвртата населба на Кале во периодот на преодот од бронзено во железно време или од XII до X век пред Христа.

КАЛЕ V (V И IV ВЕК ПРЕД ХРИСТА)

Во текот на раната антика или во V и IV век пред Христа на Скопската тврдина се практикувале одредени активности кои немаат населбински карактер, туку зборуваат за простор на кој се вршеле, главно, култни дејствија.

На различни позиции, на целиот локалитет се откривани наоди карактеристични за раноантичката култура во Скопско, кумановско - овчеполскиот регион и целато Повардарие. Таквите наоди (садова керамика, бронзен накит, тегови и сл.) се јавуваат во засебни археолошки целини, неповрзани за конкретни населбински слоеви. Најчесто се работи за вотивни дарови од култни јами или од различни т.н. жртвени конструкции или ритуални, обично животински погребувања. Најдобра илустрација на таквите појави се ситуациите откриени надвор, на север од средновековните бедеми. Таму се среќаваат поедини жртвени конструкции и еден животински гроб со скелетни остатоци од куче.

Расчисување на покривните камења на една раноантичка култни јама со жи вотивско жртвување непосредно до неа

Сите тие се проследени со низа дарови или наоди од разни форми раноантичка керамика, накит, дури и една бронзена монета на Александар III. Делови од слични конструкции, пред сè, култни јами се познати и од останатиот простор во внатрешноста на тврдината. За жал, таму тие се најчесто оштетени од разните подоцнежни градежни активности на истиот простор.

Покрај наведените ситуации, раноантичките наоди најчесто се откриваат како неповрзани појави во единствениот нивелационен слој што ги издвојува слоевите од праисториското и средновековно живеење. Тој слој бил вештачки создаден, т.е. со рамење на теренот. Имено, со дислоцирање на раноантичките остатоци од повисоките во пониските зони бил нивелиран теренот за потребите на следната населба или за првото средновековно - Самоилово утврдување.

Една од култните јами од раната антика во внатрешноста на Калето

Според тоа, се заклучува дека просторот на Скопското Кале во текот на раната антика бил користен за задоволување на религиозните потреби кај населението од бројните околни населби - мали гратчиња во Скопско, како оние на: Градиште-Бразда, Зајчев Рид, Градиште-Средно Нерези, Градиште-Бучинци, Исар-Студеничани, Кале-Варвара и др. Во релација со нив Скопското Кале заземало централна положба кон која сите тие гравитирале, така што единствено Калето можело да одговори на функцијата на заеднички култен простор.

Во секој случај, сите наоди по својот карактер, хронолошки и културни вредности го потврдуваат таквите констатации и го поврзуваат Калето со останатите пајонски населби во Скопско и долж Повардарието во текот на V и IV век пред Христа.

Монети на Александар III и Антигон Гонат и од култните јами на Кале IV

Поедини дарови во раноантичките култни јами (култни садови и теракотна глава на куче)

Покрај монетите на Александар III и Антигон Гонат, меѓу движните наоди од тоа време на Калето за издвојување се една теракотна глава од куче, како и одделните минијатурни сатчиња и еден карактеристичен бронзен сад - фијала. Нивниот култен карактер е несомнен, така што тие најверојатно служеле во одредени ритуални дејствија. Исто така, во самите јами и околу нив се откривани бројни делови од увезени црвено фигурални атички садови, како и локална сликана и сиво печена раноантичка керамика, заедно со различни форми бронзен накит (фибули игли, копчиња, тегови, оловен проектил и друго.

Бронзени фибули од т.н. малоазиски тип и оловен проектил со натпис, како дел од металните наоди поврзани со култните активности на Кале

Најстарите наоди не се постари од V век пред Христа, додека најмладите не навлегуваат подлабоко од првите децении на III век пред Христа. Со тоа, долната граница одговара на времето на рушење и на сите останати, веќе споменати гратчиња во Скопско. Сите биле уништени од наездата на Келтите од север, по што во целиот скопски регион животот не бил обновен сè до основањето на римското Скупи и востановувањето на римската култура во Македонија.

Што се однесува на Скопското Кале, следните појави во вертикалниот стратиграфски след се позиционирани директно врз споменатиот нивелациски слој со раноантички материјал и претставуваат градби од првата средновековна населба втемелени во него.

КАЛЕ VI (X - XIII ВЕК)

Шестата по ред населба на Скопско Кале, всушност, е првото средновековно утврдување. Таа населба ќе прерасне во вистински урбан политички и религиозен центар, а заедно со следната - седма населба, го претставуваат средновековно Скопје, поточно, неговиот т.н. Горен град.

Шестата населба го зафаќала целиот расположлив простор на Калето и била заштитена со единствен фортификационен систем, граден според највисоките тогашни стандарди и градежни техники. Таа била повеќепати заземана, рушена и обновувана (вкупно 11 пати обновувана), но и покрај тоа обезбедила континуиран развој во текот на XI, XII и XIII век. Истата урбанизација и културни вредности се развивале низ две основни фази, условно именувани како: Самоилова фаза (Кале VI-a) и комненска фаза (Кале VI-b).

Од двете фази на таа населба се откриени бројни остатоци од различни станбени градби, сакрални објекти, занаетчиски работилници, отпадни, складишни јами, гробови и мноштво движни наоди (керамика, алатки, накит, оружје, монети, печати-пломби и друго). Куќите од постарата фаза (X-XI век), главно, претставуваат лесна архитектура со дрвена скелетна конструкција, со сидови од плитари, покрив од органски материјал и подови од набиена земја со премачкани со глинен слој или дрвено душеме.

Во текот на помладата фаза (XII-XIII век) се јавуваат и куќи, поцврсти градби, градени со тули врз камени темели, покриени со ќерамиди и со подови од дрво врз глина. Доминантно место во шестата населба имаат остатоците од градскиот бедем, со различни и во доволна мерка зачувани кули и влезови. Нивниот начин на градење, користените техники и градежни материјали на најсликовит начин ги отсликуваат двете фази (Самоилова и комненска фаза).

Постарата или Самоилова фаза (Кале VI-a) подразбира зидање со поситен кршен камен заиен во малтер, формирајќи така цврсто јадро, чиешто лице однадвор било обложено со посебно одбирани и редени покрупни камења.

Источно бедемско платно со двете градежни фази

Јужно бедемско платно на Самоиловата тврдина, од внатрешна страна

За внатрешната страна, покрај редени камења, биле користени и теракотни тули за нивно раздвојување.

Помладата или комненската фаза за свој најмаркантен белег ја имала употребата на големи камени блокови-квадари, изделкани најчесто од травертин. Тие со нивниот специфичен слог му даваат дополнителна цврстина на бедемот, а на надворешно лице изглед на т.н. *киклопски бедем*. Заедно со таквото, условно кажано киклопско сидање, во употреба бил и карактеристичниот розов хидростатен малтер, по што таа фаза е позната и како *розова фаза*.

Структурата и начинот на сидање на источниот бедем од т.н.комненска фаза

Дел од влезот во с-и кула со т.н. киклопско сидање и внатрешната страна на бедемот со употреба на розова fuga

Розовиот малтер не бил само значаен градежен елемент, туку и реперен хронолошки момент. Тој бил употребуван само во еден кус временски период, најчесто при изведбата на фугите во техника на дерсување, кај објектите залепени од внатрешната страна на бедемот, но и за подовите на тие објекти.

На самите подови од тие објекти, како и во слоевите непосредно над нив, се откриваат монети од првите децении на XII век, најчесто од времето на владеењето на Алексиј I Комнен (1081-1118) или Јован II Комнен (1118-1143). Постарите слоеви, пак, се врзуваат за постарата т.н. Самоилова фаза на бедемот. Во нив се откривани, меѓу другото, монети од XI век, при што за посебно одбележување се монетите на Василиј II, но и т.н. *анонимни фолиси* од X век, како најстари средновековна монети откриени на Калето.

Северо - источната кула од т.н. Киклопски бедем (од надвор)

Посебен белег на шестата населба дава североисточната кружна кула, која во својата помлада фаза била градена на т.н. *киклопски начин* со користење големите травертински блокови, но и на розовиот малтер за врзување и правење фуги. Врз сидовите од внатрешната влезна просторија бил изработен квалитетен фреско-живопис. Таа просторија најверојатно служела како капела, а се датира во времето на XII век, исто како и најстариот керамички материјал откриен во кулата, поточно, 30-ината византиски глеѓосани чинии.

Во секој случај, т.н *киклопски бедем* од шестата населба со својата зачуваност и монументалност до ден денешен го дава најзначајниот и најпрепознатливиот белег на Скопското Кале. Со истото значење и функција тој бил во употреба сè до османлиското време, најверојатно до големиот земјотрес 1555 година. Тогаш паднал најголемиот дел од западното бедемско платно. Целата негова надворешна страна, со големите травертински блокови, паднала кон коритото на Вардар, сè до темелната и најдолна зона од бедемот, која се зачувала единствено во северозападниот агол на тврдината. На истиот начин од спротивното источно бедемско платно паднале најгорните блокови од круништето, кои така паднати се откриваат во изворна положба долж внатрешната страна на бедемот.

Блокови од паднатото круниште од источниот бедем

Избор на поедини прстени, печати и други наоди од Кале VI

Избор на поедини садови луксузна, глегосана керамика

Како движни наоди од слоевите на шестата населба, по своето значење се издвојува ретката колекција на т.н *глежосана керамика*, но и низа наоди од бронзен накит, печати-приврзаци, оружје, алатки, култни предмети од коска, крстови енколпиони и слично. Меѓу наведените предмети со своите уметнички и археолошки вредности посебно внимание привлекуваат коскената фигура со престава на средновековен владетел, за која се смета дека би можела да биде шаховска фигура и камената иконка посветена на св. Димитрија. Коскената фигура е откриена во отпадна јама од XI век, поради што, како и поради самата изработка, би можела да се набљудува и како претстава на цар Самоил. Наспроти тоа, камената иконка на св. Димитрија е откриена како дел од инвентарот во една кука од XII век.

Разни наоди со култно - црковен карактер

Сите движни наоди сведочат за завидната економска моќ на градот и неговите трговски и други релации со останатите занаетчиски, културни и црковни центри на Балканот. Најречити примери во тој правец преставуваат бројните и разновидни монети, но и оловните печати-пломби, а како најексклузивен се смета наодот на една остава со вкупно 115 сребрени и златни монети. Во мал керамички сад, скриен во сидот на една од насилно срушените куќи, биле погребани 69 венецијански сребреници и 46 византиски златни монети. Тој наод не само што има голема нумизматичка вредност туку на мошне сликовит начин го бележи самиот крај на шестата или условно речено словенско-византиска населба, поточно, моментот на нејзино освојување од Србите 1282 година.

Остава со 115 византиски и венецијански монети и избор на 5 оловни печати - пломби од Кале VI

КАЛЕ VII (XIII-XIV ВЕК)

Населбата Кале VII имала нова организација, со нови градби и нови содржини, развивајќи се од XIII-XV век, главно, како една од престолните населби на српската држава. За тие потреби во самата тврдина или на Горниот град биле преземени низа нови градителски зафати, додека на падините, посебно кон исток и запад се развивале подградијата.

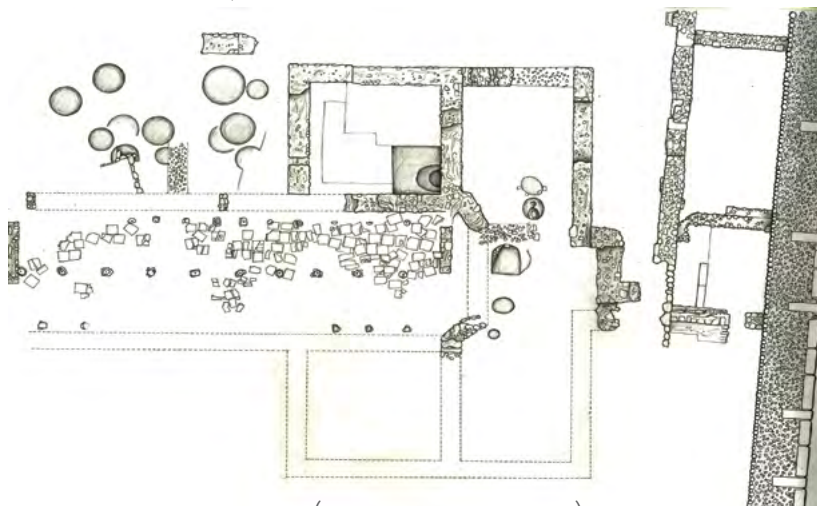

Поглед на остатоците од владетелската палата

Внатрешен преграден бедем од Кале VII, пресечен од подоцнежниот монументален отомански бедем

Централниот дел на Калето бил физички издвоен и дополнително заштитен со новоизграден внатрешен бедем, кој ја преградувал тврдината по целата негова широчина во правец запад-исток. Со тоа била обезбедена дополнителна заштита за централниот дел на тврдината. Покрај тоа, бил изграден и посебен пристапен коридор за безбеден влез низ преградниот внатрешен бедем во централен дел на тврдината, каде на највисоката и најдоминантна позиција била подигната Владетелската палата. Всушност, се работи за остатоци од една монументална градба со низа придружни објекти.

Поглед на остатоците од владетелската палата (цртеж - основа на палатата)

Иако таа во голема мера е оштетена, наместа дури во целост уништена, сепак е зачувана во доволна мера за да може да сведочи за својот карактер и круцијална улога во населбата. Без сомнение, тоа бил најрепрезентативниот објект на средновековно Кале, поточно на Кале под српска средновековна управа. Палатата имала правилен распоред на просториите организирани околу централната сала од столбови, која единствено била обновена во раното османлиско време.

Пред нејзиното конечно освојување и рушење со османлиското освојување на Скопје, палатата најверојатно била испразнета од сиот инвентар и вредности. Поедини предмети се откриени во придружните објекти и непосредно надвор од палатата. Меѓу нив како највреден се издвојува сетот женски златен накит (пар лунелести обетки и брош) од XIV век. Припаѓале најверојатно на некоја од дворјанките во палатата, кои пред османлиската опасност биле скриени во сидот од една градба непосредно до палатата. Исто така, по својата ексклузивност треба да се извоји и една теракотна фигурина на жена во дворјанска облека. Фигурината најверојатно била увоз од некој западен центар, но по османлиските рушења завршила како отпад во рушевинскиот слој од палатата, со кој бил нивелиран теренот во непосредна близина.

Гарнитура на луксузен накит - обетки, брош и теракотна фигурина на дворјанка

Меѓу останатите откриени градби од тој град најзначајна е Крстообразната црква со околу 200 погребувања околу неа и во неа. Тоа била најдоминантната градба во југоисточниот дел на Кале VII.

Непосредно на исток од црквата се откриени градби кои биле во одредена комуникација со неа, најверојатно остатоците од црковната резиденција. Западно од црквата се откриваат други градби, поврзани меѓу себе на начин да формираат единствена целина, која како црковен комплекс го исполнува целиот југоисточен дел на тврдината.

Остатоци од црквата во ј-и агол на Калето

Основа на црквата во цртеж

Комплексот бил заграден, поточно, заштитен и издвоен од останатите делови на тврдината со единствен ограден сид. Во него се влегувало низ посебен влез од запад, од каде преку главната улица се стигнувало до црквата. Улицата ја следеле различни инсталации (каналы за одвод и довод, каптажи, чешма и слично).

Поглед од југ на т.н. Црковен комплекс

Надвор од градските бедеми, на просторот непосредно пред североисточната кула, откриени се остатоци од уште една црква. Според карактерот на наодите, архитектонските остатоци и самата нивна позиција, најверојатно се работи за црквата посветена на св. Никола што се споменува во изворите како задужбина на кралот Милутин, а се наоѓала непосредно до т.н. *обла пирга* (кружна кула). За жал, нејзината северна половина е целосно уништена со изградбата на подоцнежниот голем османлискиот бедем.

Обичните куќи во градот под српска средновековна управа биле најчесто градени од непечена тула - плитар врз плитки темели од камен, со дрвени подови и најчесто покрив од ќерамиди или слама. Исто така, не биле непознати ниту малтерните подови, било за внатрешни или надворешни површини. Тој град го доживеал османлиското освојување 1392 година, при што изворите забележуваат силни страдања и деструкции, а археологијата на мошне документиран начин ја потврдува и дополнува сликата за настаните поврзани со османлиското освојување. Така, откриени се бројни градби, очигледно насилно срушени, додека во слојот на деструкција беа документирани низа скелети од насилно убиени и непогребани лица. Најмногу од нив беа концентрирани долж внатрешниот преграден бедем и во самиот влезен коридор, кои биле последната заштита за административниот дел со владетелската палата.

Влезниот коридор со т.н. српско ниво (долу) и отоманско ниво над него

Меѓу бројните движни наоди од тој град (керамика, накит, алатки, монети и сл.) се издвојуваат одделни предмети од црковно-религиозен карактер, какви што се неколкуте видови крстови, црковни садови, еден капаз за лиење крстови и едно дрвено иконче.

Поедини движни наоди од црковен карактер

Наспроти тоа, како и меѓу предметите со профан карактер, среќаваме специфични форми накит, како поедини прстени и еден редок тип на златна членковидна белегзија. Без сомнение, белегзијата го преставува самиот врв на средновековното златарство, а како и повеќето други предмети била откриена во слични околности, во рушевините на една целосно опожарена градба во јужниот дел на Калето, која најверојатно страдала со османлиските освојувања на градот.

Живеењето во Скопската тврдина по тие настани суштински се сменило, а веќе во XV век просторот на Калето бил реорганизиран за потребите на новото раноосманлиско живеење, и тоа директно врз изnivelираните рушевините од претходната, седма населба.

Поедини луксузни форми накит

КАЛЕ VIII (XV - XVII ВЕК)

Осмата населба на Кале се развивала од XV сè до крајот на XVII век, низ две фази, како Кале VIII-а и VIII-б.

Во текот на првата фаза градот бил со далеку поизразена економска моќ и воено стратешко значење. Веднаш по османлиското освојување биле обновени разрушените делови од бедемите, кулите и главниот јужен влез. Бил саниран и дограден влезниот коридор во централниот дел на градот. На неговата источна, пониска половина, бил натрупан дебел слој отпаден материјал од веќе срушените структури, со што коридорот бил изнивелиран на повисоко ниво погодно за изградба на новата влезна партија или внатрешна порта. На истото ниво била изградена и нова калдрмисана улица што водела кон внатрешноста на Калето.

Долж источниот и јужниот бедем од внатрешната страна биле изградени нови објекти во низа (работилници, оружарници, магацини и сл.).

Влезниот коридор во отоманско време со калдрмата

Со сите преправки и адаптации тврдината добила поизразен воено-защитен карактер, додека надвор од бедемите на првите тераси од т.н. Долен град, почнале да се градат низа нови јавни објекти како: џамии, амами, анови и слично.

Инвентарот во откриените градби од постарата фаза на осмата населба на Калето го потврдуваат големото воено-стратешко значење што го имала тврдината во тоа време. Најчести се бројните наоди на раноосманлиските монети и керамика, која сè уште била продуцирана според претходните византиски критериуми. Во некои објекти е откриен инвентар и наоди, што зборуваат за металуршки работилници, оружарница и ковачници, со што се потврдуваат силните металуршки активности во тоа време на Калето.

Работилници и магацини долж источниот бедем

Отпадниот материјал од нивната работа бил депониран во длабоки јами копани во слободните простори, најмногу во северниот дел на тврдината, односно надвор од внатрешниот преграден бедем.

Керамика од раноотоманско време

Оружје и орадија од раноотоманско време

Избор на импортирана керамика и порцелан

Трговското значење и моќ на градот најсликовито го истакнуваат неколкуте примери на ексклузивна керамика набавена од најголемите занаетчиски центри на Империјата како увозот на чист кинески порцелан.

Сите откриени наоди, како и самата организација на внатрешниот простор на таа населба го истакнуваат Калето како управно и воено-занаетчиско јадро на османлиско Скопје или Ускуб.

Урбанизација на осмата населба, која во основа се држела за стариот план од српско време, била зачувана и се одржувала во функција до катастрофалниот земјотрес 1555 година.

Со земјотресот 1555 година економската моќ на градот значително опаднала, за што сведочат сите откриени градби од тоа време. Најиндикативен историски запис за Скопското Кале во времето што следувало е воениот извештај на австрискиот војсководец Пиколомини, кој есента 1689 година го освоил и го запалил Скопје. Во него тој забележал дека Скопската тврдина веќе била полурастурена, слабо бранета со 12 кули и тесен одбранбен ров долж источната страна. Потребни биле само 400 коњаници за да ја освојат тврдината во еден налет. Сепак, многу наскоро била преземена голема обнова на тврдината, забележана, меѓу другото, и на една камена плоча од 1700 година, што била всидана во источниот одбранбен бедем. Со неа прецизно е одреден крајот на XVII век како време на големи градителски зафати што го означуваат новото организирање на внатрешниот простор на Калето или новата, помлада османлиска населба - Кале IX.

КАЛЕ IX (XVIII-XIX ВЕК)

Урбанизација на населбата Кале IX зборува за нови содржини во рамките на Скопската тврдина поврзани единствено за задоволување војнички потреби, т.е. како чисто касарнски простор.

Најкрупниот градежен зафат било проширувањето на стариот одбранбен ров со подигање голем надворешен бедем како подсид. Со тоа била заштитена тврдината долж нејзината јужна, источна и северна страна, а биле поставени и нови монументални кули и влезови, на југозападната и на спротивната, источна страна од тврдина. Влезот на источната страна бил изграден како главен влез низ новиот надворешен бедем, каде што преку дрвена репрезентативна рампа се влегувало од источното подградие во внатрешноста на тврдината.

Големиот отомански подсид, југ

Главниот источен влез (од надвор)

Како зајакнување на внатрешната заштита бил изграден нов преграден бедемски сид. Бил граден покрај и делумно врз стариот, уште од српско време преграден сид, кој веќе долго бил срушен и надвор од употреба. Со таквиот нов, преграден бедем бил поделен внатрешниот касарнски простор на Калето, со што бил дополнително заштитен централниот дел на тврдината.

Сите наведени крупни градежни работи биле во согласност со новите, чисто војнички потреби. Во таа смисла, биле изградени нови наменски згради (војнички спални згради, магацини, амбари и слично.)

Внатрешен преграден сид

Поедини наоди на орудија, оружје и гулиња од доцноотоманско кале

Различни форми на лулиња за пушење
тутун и опиум

Покрај недвижните објекти од деветтата населба, значајни податоци за касарнските активности што се одвивале на тој простор нудат бројните движни наоди. Меѓу нив доминантно место имаат разни типови железни алатки, уште повеќе оружје и оловните гулиња за топовите, како и најразлични форми на керамички лулиња за пушење тутун, но и опиум. Со нив се откривани и бројни наоди на карактеристични керамички и бронзени садови, а сето е проследено со соодветен и богат нумизматички и епиграфски материјал.

КАЛЕ X (XX ВЕК)

Десеттата населба на Калето во основа претставува продолжување на истите војнички активности и касарнски карактер, но во рамките на сосема нова урбанизација. Новиот план подразбира изградба низа нови репрезентативни градби, кои својата полна употреба ќе ја имаат во текот на XX век, до катастрофалниот земјотрес 1963 година.

За таа населба, како и за повеќето градби во неа веќе постојат мноштво документи, како пишани така и фотоматеријали, а откриените наоди и остатоци од нив само потврдуваат и дополнуваат одредени детали.

Големата касарнска зграда во североисточниот агол од тврдината доминирала на тој простор. Се кривала високо над византискиот бедем, користејќи ја нејзината внатрешната страна.

На спротивната страна, во северозападниот агол од тврдината била позиционирана другата, не помалку монументална градба. Во неа како последна намена, пред да биде уништена од земјотресот 1963 година, бил сместен стариот Археолошки музеј. Јужно од неа, долж западната бедемска линија, била изградена зградата која подоцна ќе заврши како Историски музеј.

Уште една зграда со издвојува со својата монументалност и функција во текот на XX век. Се наоѓала во централниот дел на тврдината и била изградена директно врз остатоците од големиот преграден бедем од претходната населба.

Покрај наведените монументални градби, во текот на XX век, во внатрешноста на тврдината, во разни прилики и за разни цели, биле градени и други, но далеку полесни привремени градби (бараки, магацини и слично).

Големите касарнски згради биле во функција до 1951 година, а тогаш војската конечно го напуштила просторот на тврдината. Зачуваните градбите биле пренаменети, главно, за музеи, но сето тоа не траело долго. Силниот земјотрес во 1963 година ги срушил или сериозно оштетил речиси сите градби на Калето, а по расчистувањето од рушевините теренот во внатрешноста на тврдината бил изнивелиран и ползуван како парк, сè до почетокот на систематските ископувања 2007 година.

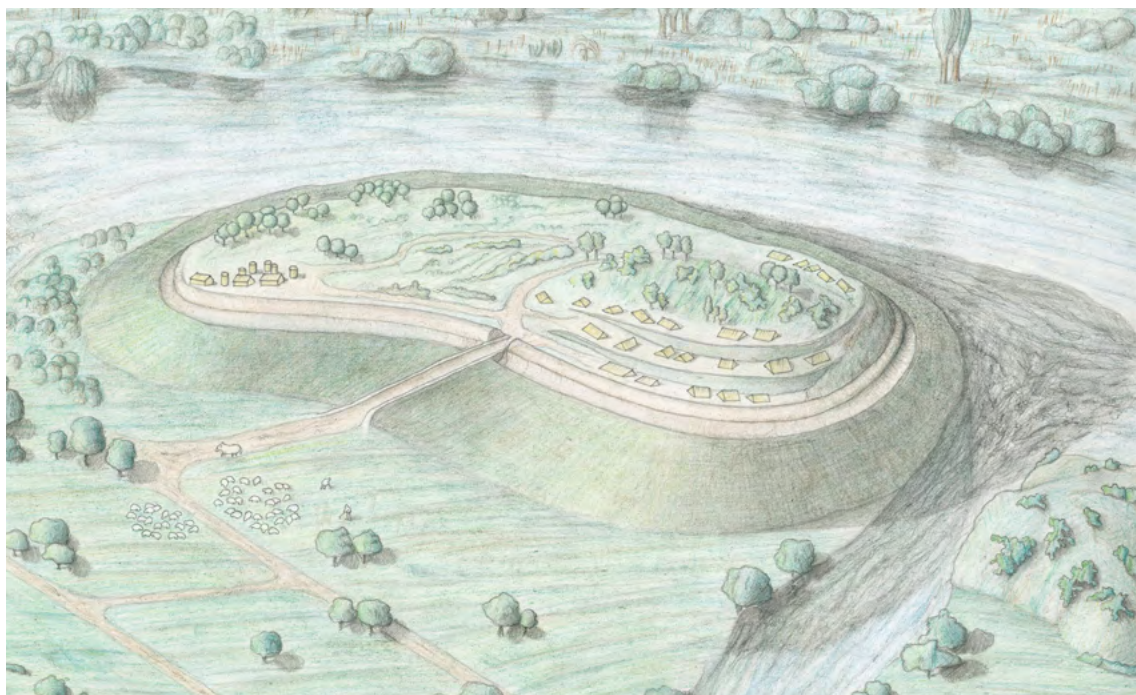

Поедини епиграфски споменици и нумизматички наоди заедно со керамични касички од доцно Отоманско време

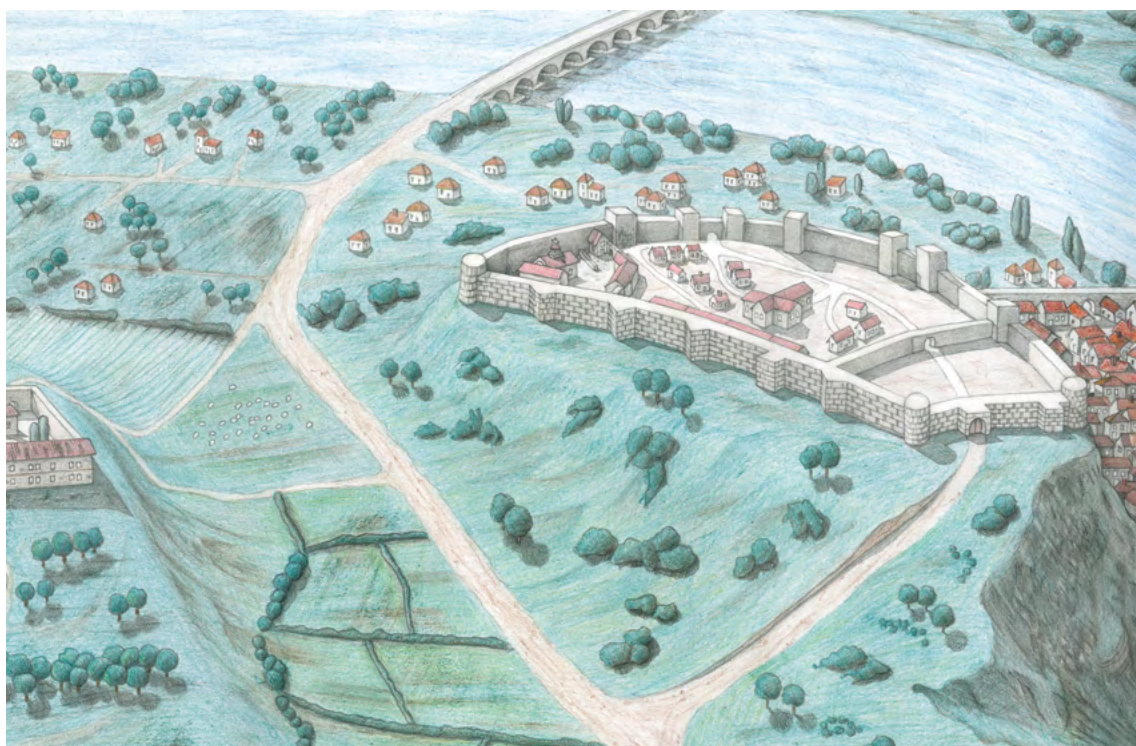

Остатоци од големата зграда во с-з агол на тврдината

Реконструкции на поедини населби на Калето

Идеална реконструкција на најстарата-иницијална населба на Скопското Кале или Кале I, населба од раниот Енеолит или од крајот на V милениум пред Христа

Реконструкција на средновековно Скопје или Кале VII - XIV век

Реконструкција на Скопската тврдина во доцноотоманско време или Кале IX, од XVIII и XIX век

Реконструкција на Скопската тврдина низ дваесеттиот век или Кале X, од крајот на XIX век до 1963 година

Библиографија:

Andreou S. and others 1996 - *Review of the Aegean Praehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece*, AJA 100, Boston 1996.

Антољак С. 1985 - *Средновековна Македонија 1*, Скопје 1981.

Aslanis I. 1985 - Kastanas - *Die Fruhbronzezeitlichen funde und befunde*, PAS Band 4, Berlin 1985.

Aslanis I. 1992 - *Die Kulturelle Stellung Zentralmakedoniens in der Vorgeschichte unter dem Einfluss seiner Naturgrenzen*, Balcanica XXIII, Beograd 1992.

Babic B. 1971 - *Trouvaille scelle de potterie de table Byzantine a Skopsko Kale*, Archaeologia Iugoslavica XXII, Belgrade 1971.

Bojadziev J. 2007 - *Absolute Chronology of the Neolithic and Eneolithic Cultures in the Valley of Struma, The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, G.H. Stiftung, Sofia 2007.

Бошкоски М. 2009 - *Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век*, ИНИ, Скопје 2009.

Garasanin M. 1983 - *Podunavsko-balkanski kompleks*, PJZ IV, Sarajevo 1983.

Garasanin M. 1982 - *The Eneolithic period in the Central Balkan region*, CAH Vol. III, Cambridge 1982.

Георгиев Д. 1997 - *Скопје од турското освојување до крајот на 17 век*, Скопје 1997.

Гоцкова-Славска П. 1955 - *Остатоци од една праисториска култура на скопската тврдина Кале*, Скопје 1955.

Груиќ Р. 1935 - *Скопска митрополија. Историски преглед до обновувања српске патријаршије 1920*, Споменница православного храма ст.Богородице у Скопљу, Скопје 1935.

Дероко А. 1971 - *Средњевековни град Скопље*, Споменници САНУ 120, Београд 1971.

Evans A. 1885 - *Scupi – Scopia – Justiniana Prima*, Archaeologia Vol.49, London 1885.

Hansel B. 1979 - *Ergebnisse der grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975/1978*, Jahrbuch RGZM 26, Mainz 1982.

Hochstetter A. 1984 - *Kastanas/Die handgemachte keramik*, PAS Band 3, Berlin 1984.

Jovanovic B. 2006 - *Gradac Phase of the Vinca Culture: Origin of a Typological innovation*, Homage to Milutin Garasanin, Beograd 2006.

Karaiskaj Gj. 1980 - *Muret rethuese te Butrintit ne mesjete (shek. VIII-XV)*, Monumentet 20, Tirana 1980.

Karaiskaj Gj. 1981 - *5000 vjet fortifikime ne Shkiperi*, Tirana 1981.

Kitanoski B. 1971 - *Bakarno Gumno, Chepigovo pres de Prilep*, Epoque prehistorique en Yugoslavie, Beograd 1971.

Koukouli-Chrysantaki Ch. and other 2007 - *Promachom -Topolnica. A greek – Bulgarian archaeological project, The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*, G.H Stiftung, Sofia 2007.

Kuzman P. 2007 - *Die Ur - und Fruhgeschichte der Ohrid - Struga Region*, PRAE in honorem H. Todorova, BAS Sofia, 2007.

Микулчиќ И. 1982 - *Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982.

- Микулчиќ И. 1996** - *Средновековни градови тврдини во Македонија*, Историја на културата на Македонија, Книга 5, МАНУ, Скопје 1996.
- Mitrevski D. 1994** - *A Brnjica Type Necropolis near Skopje*, Starinar XLIII-XLIV, Beograd 1994.
- Mitrevski D. 1998** - *New aspects of the Bronze Age Sites on the Northern Periphery of the Mycenaean World, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, Oetker-Voges Verlag, Kiel 1998.
- Mitrevski D. 2003** - *Prehistory in Republic of Macedonia-Firom*, Recent Research in the Prehistory of the Balkans, Thessaloniki 2003.
- Mitrevski D. 2007** - *Skopska Tvrдина -Arheoloski istrazuvanja 2007 i izlozba*, Muzej na grad Skopje, Skopje 2007.
- Mitrevski D. and the others 2009** - *The Fortress of Skopje – vestiges of ottoman times*, Skopje - Koper 2010.
- Мошин В. 1975** - *Грамотите на манастирот св. Герзи - Горз Скопски*, Споменици за Македонија 1, Скопје 1975.
- Панов Б. 1985** - *Средновековна Македонија 3*, Скопје 1985.
- Percinkova L. 2007** - *La periodisation des sites prehistoriques de la vallee de la Strouma moyenne, The Struna/Strymon River Valley in Prehistory*, G.H.Stiftung, Sofia 2007.
- Peric S. 2006** - *The Gradac Period in the Middle Morava Valley*, Homage to Milutin Garasanin, Beograd 2006.
- Петров К. 1975** - *Преглед на сакралните споменици во Скопје и околината од 11 до 19 век*, Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија, Архив на Македонија, Скопје 1976.
- Поповиќ М. 1982** - *Београдска Твргава*, АИБ кн.18, Београд 1982.
- Поповиќ М. Бикиќ В. 2004** - *Комплекс средновековне митрополије у Београду*, Београд 2004.
- Prendi F. 1978** - *L,age du bronze en Albanie*, Iliria 7/8, Tirana 1978.
- Prendi F. 1982** - *The Prehistory of Albania*, CAH Vol. III/1, 1982.
- Renfrew C.-Gimburas M.-.Elster E. 1986** - *Excavations at Sitagroi: a prehistoric village in Northern Greece*, Vol.I, Los Angeles 1986.
- Spahiu H.1995** - *Qyteti iliro-arberor I Beratit*, Tirana 1995.
- Соколовска В. 1986** - *Исар Марвинци и антички градови во Повардарјето*, Скопје 1986.
- Булатовиќ А.-.Станковски Ј. 2012** - *Бронзено време во базенот на Велика Морава и Пчиња*, Београд - Куманово 2012.
- Tasic N.1979** - *Bubanj-Salkuca-Krivodol kompleks*, PJZ III, Sarajevo 1979.
- Tasic N.1995** - *Eneolithic cultures of central and west Balkans*, Beograd, 1995.
- Тодорова Х. 1986** - *Каменомедната епоха в България: Пето хил. преди новата ера*, София 1986.
- Todorova H. 2007** - *Die paleoklimatische Entwicklung in VII-I Jt. vor Chr., The Struna/Strymon River Valley in Prehistory*, G.H.Stiftung, Sofia 2007.
- Vajsov I. 2007** - *Promachon - Topolnica. A tipology of painted decorations an dits ube as a chronological marker*, The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, G.H Stiftung, Sofia 2007.

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс

Уредник

Кате Антевска

Автор

проф. д-р Драги Митревски

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

проф. д-р Драги Митревски

Графички дизајн

ПРИНТ ПРОЕКТ
ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС - СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

